

TÜRKİYE'DE TURİST SAYISINI ETKİLEYEN MAKROEKONOMİK FAKTÖRLER: 1990-2017 DÖNEMİ VAR ANALİZİ ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Oğuz ÖCAL¹

Doç. Dr. Hakan KUM²

Baki ÖZSOLAK³

Özet

Turizm sektörü küreselleşen dünyada ülkelerin ekonomik büyüme, cari açıkları kapatma ve istihdam sağlama gibi makroekonomik göstergeleri üzerinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Çevresel kirliliğe sebep olmadan önemli kazançlar sağlamasıyla son dönemlerde oldukça ön plana çıkan bu sektör yerel kültürlerin yayılmasını da sağlamaktadır. Her ülke daha fazla turist çekmek ve daha fazla döviz geliri elde etmek için önemli bir rekabet içerisindedir. Bu sebeple turizm talebini ve turistlerin tercihlerini etkileyen faktörlerin belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla vektör otoregresif modeli ile 1990-2017 dönemi arasında Türkiye'ye yönelik turist talebini etkileyen değişkenler analiz edilmiştir. Araştırmada turist sayısı, büyüme, net ihracat, enflasyon değişkenleri kullanılmıştır. Varyans ayrıştırması sonuçlarına göre turist sayısını en çok etkileyen iç dinamik enflasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Enflasyonu ve yurtiçi hasılayı da en çok turist sayısı etkilemektedir. Büyüme ve turist sayısı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Literatürde genellikle turizmin döviz getirisine ve ekonomik büyümeye olan katkısına odaklanılmaktadır. Ancak turizm talebini etkileyen iç dinamikler göz ardı edilmektedir. Turizm gelirlerinin artırılması için önemli olan temel konu turistlerin taleplerini etkileyecek faktörlerin belirlenmesidir. Bu faktörlerin bilinmesi durumunda gerçekçi politikalar oluşturularak turizm sektörü geliştirilebilir. Bu amaçla turist sayısını etkileyen değişkenler analiz edilmiş ve literatüre önemli bir katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Turizm, VAR Analizi, Zaman Serisi, Nedensellik

MACROECONOMIC FACTORS WHICH AFFECTS THE NUMBER OF TOURISTS IN TURKEY: FOR THE PERIOD OF 1990-2017 VAR ANALYSIS

Abstract

The tourism sector has a very important place in the globalized world on macroeconomic indicators of countries such as economic growth, closing current account deficits and providing employment. This sector, which has come to the forefront in recent times with its significant gains without causing environmental pollution, also ensures the spread of local cultures. Each country is in significant competition to attract more tourists and get more foreign currency revenue. For this reason, it is important to determine the factors affecting tourism demand and the preferences of tourists. For this purpose, variables affecting tourist demand for Turkey were analyzed between 1990 and 2017 with vector autoregressive model. In the study, the number of tourists, growth, net exports, inflation variables were used. According to the results of variant separation, the domestic dynamic that affects the number of tourists the most is inflation. Inflation and domestic product also affect the number of tourists the most. A two-way causality relationship has been established between growth and the number of tourists. The literature usually focuses on tourism's contribution to foreign currency return and economic growth. However, the internal dynamics affecting tourism demand are ignored. The main issue important for increasing tourism revenues is the determination of factors that will affect the demands of tourists. If these factors are known, the tourism sector can be developed by creating realistic policies. For this purpose, variables affecting the number of tourists were analyzed and a significant contribution was made to the literature.

Keywords: Turkey, Tourism, VAR Analysis, Time Series, Causality

¹ Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, oguzocal@kayseri.edu.tr

² Doç. Dr., Nevşehir HBV Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hakan.kum@nevsehir.edu.tr

³ Nevşehir HBV Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Dr. Öğrencisi, baki.ozsolak@hotmail.com

1. GİRİŞ

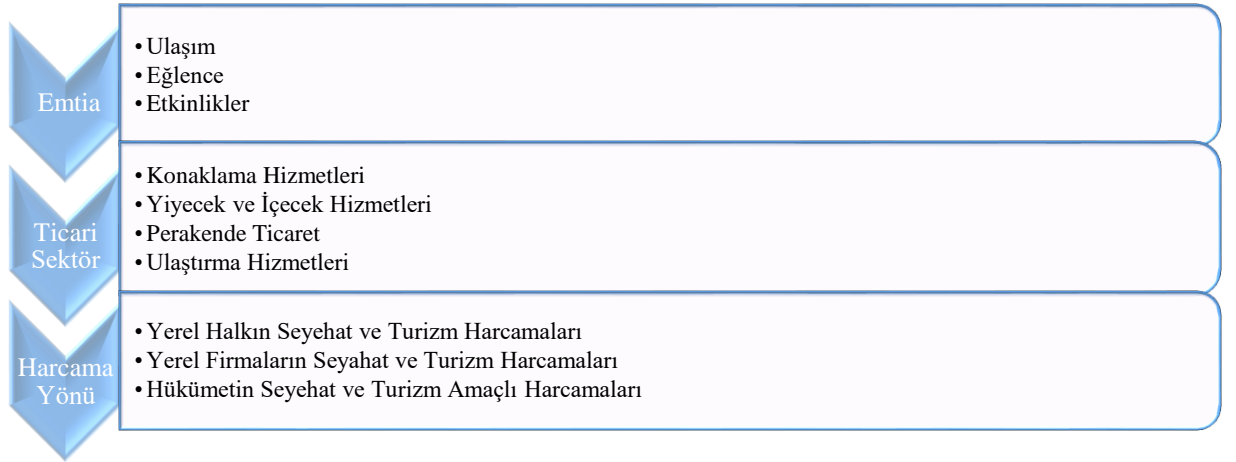
Turizm sektörü ülkelerin ekonomilerine pek çok alanda etki eden bir faktör olarak günümüzde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Turizm ekonomiye döviz katkısı sağlamasıyla birlikte hem büyüme hem de ödemeler dengesi üzerindeki iyileştirici etkilerinin yanı sıra bölgesel kalkınma ve bölgeler arasındaki rekabeti de iyileştiren bir etkidir. Diğer yandan turizm sektörü istihdam oluşturması ile işsizlik üzerinde de oldukça önemli katkı sunmaktadır. Uluslararası bir perspektiften bakıldığında zaman gelişmiş ekonomilerden, gelişmekte olan ekonomilere transfer edilen para ile birlikte ülkeler arasındaki yakınsamaya pozitif katkı sağlamaktadır (Bahar ve Bozkurt, 2010). Turizm sektörünün ekonomilere finansal katkısının yanında ülkelere sosyal olarak da pek çok katkıda bulunduğu görülmektedir. Öncelikle turizm sektörü çevre kirliliğine sebep olmaması açısından sürdürülebilir kalkınma ile birlikte ülkeler arasındaki kültürel etkileşimi sağlayan, fakirliği azaltan bir sektördür (Pata, 2020). Özellikle Türkiye’de 1980’lerden itibaren değişen ekonomiye bakış açısı ile değeri her geçen gün artmakta olan bu sektör dış ticaret açığının kapatılmasından, yeni iş kollarının oluşturulmasına ve istihdamın artırılmasına kadar pek çok makroekonomik değişkenin tetikleyicisi durumundadır (Bozgeyik ve Yoloğlu, 2015). UNWTO 2018 raporunda turizm sektörünün ülke ekonomileri arasında önemli bir rekabet oluşturduğu görülmektedir. Bu rapora göre 2017 yılında turistlerin en çok tercih ettiği ülke 87 milyon kişi ile Fransa’dır. Fransa’yı takiben 50 milyondan fazla turist tercih ettiği diğer ülkeler ise ABD, Çin, İspanya ve İtalya’dır. Türkiye ise yaklaşık 37 milyon turist ziyaret ettiği ülke olarak 8. sırada yer almaktadır. 2016 yılına göre turist sayısını %24,1 oranında arttırmayı başaran Türkiye sıralamada (2016 yılında 10. sırada) turistlerin tercih ettiği ülkeler arasında yükselmeye devam etmektedir.

Küreselleşen dünyada yaşanan gelişmeler turizm sektörünün ekonomik olarak önemini ortaya çıkarmaktadır. Sektörün ülkelerin döviz açıklarının kapatılmasındaki önemi göz ardı edilemeyecek kadar yüksektir. Döviz gelirininde elde edilmesinde önemli unsurlardan biri ülkeye gelen turist sayısıdır. Ne kadar çok turist ülkeye gelerek harcama gerçekleştirirse döviz geliri de o kadar çok artmaktadır (Özcan, 2015). Ödemeler bilançosunda turizm gelirleri ihracat ile aynı başlık altında yer almaktadır. Bu durum sektörün, ihracat gibi ülkenin ekonomisine döviz girdisi sağladığı ve yurtiçi hasılaya katkıda bulunduğu yani aynı fonksiyonu yerine getirdiği anlamına gelmektedir. Bunun yanında turizm gelirlerinin ihracata oranı Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TURSAB) verilerine göre 1963’de %2,1 iken 2002’de % 33,9’a kadar yükselmiştir. Dönem boyunca ekonomik kriz ya da siyasi kırımların olmadığı durumlarda ilgili oran genellikle artan bir seyir izlemiştir. 1960’lardan günümüze Türkiye’de turizm sektörünün yurtiçi gelir içerisindeki payı, 1963 yılında turizm gelirininde gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı %0,1 iken bu oran 1980’de % 0,6’ya 2000’lerde ise % 2,9’a yükselmiştir 2015’de ise %6,2’lik bir oranla en yüksek seviyesine ulaşmıştır (TURSAB, 2018). Sektörel anlamda turizmi etkileyen pek çok sosyal, ekolojik ve ekonomik nedenler olmasına karşın bunlar arasında en önemli olanı ekonomik faktörlerdir. Sektörün gelir kaynağı olmasının nedeni, turistlerin yaptıkları harcamalar, harcama yapan turistleri etkileyen ekonomik faktörler ise döviz kurları, enflasyon, ekonomik büyüme gibi değişkenlerdir (Şen ve Şit, 2015).

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak problemlerinden biri yatırımların finansmanında kaynak bulmada karşılaştıkları zorluklardır. Aynı zamanda tasarruf oranlarının yetersizliği de bu durumda yatırımların artırılmasında önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ülkelerde tasarruf açıklarının kapatılması üretim sektörünün geliştirilmesi için önem arz etmektedir. Bu açığın finansmanını sağlayan önemli kaynaklardan birisi kuşkusuz turizm sektörüdür. Sadece döviz getirisi değil daha ucuz hammadde imkânlarına ulaşılabilmesi ve dövizin maliyetinin azaltılması açısından da turizm geliri önemli bir kaynaktır. Bunun yanında sosyoekonomik gelişmeyi artırması, en az diğer sektörler kadar istihdam oluşturması bakımından da turizm sektörü görünen-görünmeyen birçok farklı sektörü etkilemektedir (Tandoğan ve Genç, 2016).

Turizm sektörünün ekonomik açıdan etkileri doğrudan ya da dolaylı olarak ortaya çıkmaktadır (Özcan, 2015). Ülkeye gelen ziyaretçilerin barınmaları, ulaşımının sağlanması, temel ihtiyaçlarının karşılanması vb. amacıyla birçok faaliyet bir arada yürütülmelidir. Turistlerin belirtilen ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlere yönelik yapılacak harcamaları ile elde edilen gelirin bir kısmı yeniden bu hizmetleri sunanlar tarafından tüketim harcaması olarak ekonomiye dönmekte ve böylece bir döngü oluşmaktadır (Bahar, 2010).

Şekil 1: Turizm Sektörünün Ekonomiye Doğrudan Etkileri



Kaynak: Özcan, 2015.

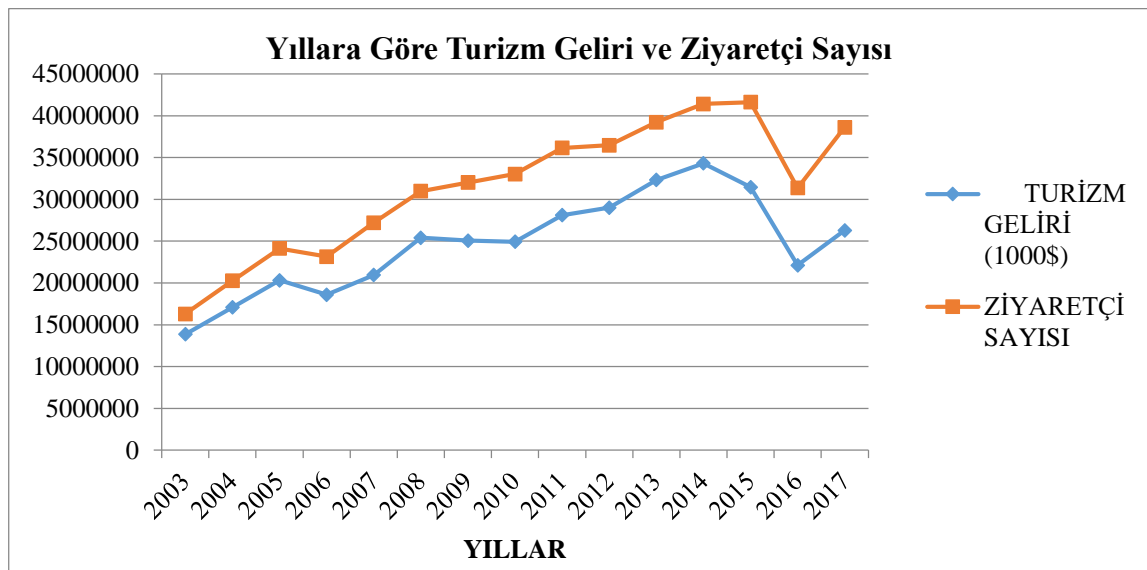
Şekil 1’de görüldüğü üzere çarpan etkisi mallar, sanayi ve harcama kaynağı şeklinde üç farklı doğrudan etkiye sahip olmaktadır. Bahar (2010) tarafından vurgulanan bu mekanizmanın etkisi üç sektörde farklı alt başlıkları ve bu şekilde ortaya çıkan etkiler de dolaylı olarak Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı (GSYH) etkilemektedir.

Şekil 2: Turizm Sektörünün Ekonomiye Dolaylı Etkileri

Kaynak: Özcan, 2015.

Şekil 2’de turizm sektörünün dolaylı etkileri görülmektedir. Dolaylı etkiler doğrudan etkiler gibi ilk bakışta fark edilememekle birlikte bu iki etki birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Etkileşimde buldukları değişkenlerin daha fazla artmasına ya da azalmasına sebep olmaktadır. Bu şekilde, dolaylı etkilerin kılcal damarlar gibi ekonomideki ikinci, üçüncü ve hatta dördüncü alt sektörleri etkilediği söylenebilir. Örneğin rekreasyon hizmetlerinin turizm sektörünün gelişmesinden etkilenmesi sonucu mimari ve estetik kaygılar ortaya çıkmakta buna bağlı olarak bu alanda hizmet veren ekonomideki karar alıcıların artmasına ve üretim yapmasına sebep olmaktadır. İlk bakışta fark edilmese de turizm sektörü, giyim sektörünü bile dolaylı da olsa etkilemekte ve ekonomiye katkı sağlamaktadır.

Turizmin pek çok sektörde etkisi olmasının yanında genellikle ilk hesaplanan döviz getirisi olmuştur. Şekil 3 de görüleceği üzere Türkiye’de 2003’den 2017’ye kadar geçen süreçte turizm gelirleri genel anlamda istikrarlı bir biçimde artış göstermektedir.

Şekil 3: Türkiye’de Turizm Geliri ve Ziyaretçi Sayısının Yıllar İtibari ile Görünümü

Kaynak: TURSAB (2018) verilerinden elde edilmiştir.

Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) 2017 Yılı Turizm Raporuna göre dünyada 1,323 milyon kişi turist olarak başka ülkeleri ziyaret etmiş olup, 2016 yılına göre 84 milyon kişi artmıştır. Tahmin edilen aksine 2016-2017 arasında turist sayısındaki en yüksek oranlı artış %9 ile Afrika bölgesinde olmuştur. Avrupa, Afrika’dan sonra %8’lik turist sayısı artışı ile ikinci sırada yer alırken, Amerika kıtası %3’lük bir artış ile son sırada yer almıştır. Dünyada en çok harcama yapan turistlerin vatandaşlık kriterine göre ise Çin 258 milyon dolar ile birinci sırada yer alırken, ardından Amerika 135 milyon dolar ile gelmektedir. Bu kritere göre sıralanan ilk beş ülke içerisinde diğerleri Almanya, İngiltere ve Fransa’dır. Türkiye aynı raporda 6. sırada yer almaktadır. Gelen turistlerin gerçekleştirdiği harcama ortalama olarak 861 dolardır (UNWTO, 2018). Türkiye her ne kadar dünyada ilk 10 ülke içerisinde yer alsada yapılan harcama diğer ülkelerde yapılan harcamalara oranla oldukça düşüktür. Dünya ekonomisinde çok büyük bir sektör olan turizm sektöründen Türkiye’de payını artırmanın yollarını bulmalıdır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2018 yılında yayınlanan istatistiklere göre 2016’dan 2017’ye turist sayısı %23,1 artarak 38 milyon 620 bin 346 kişi olarak gerçekleşmiştir. Turizm sektörünün her geçen gün gelişmeye başladığını gösteren bu istatistik olumlu olarak değerlendirilebilir (TÜİK, 2018).

Turizm sektörünün doğrudan ve dolaylı etkileri çerçevesinde sektörün makroekonomik değişkenlere etkileri şöyle açıklanabilir. Turizm sektörü öncelikle GSYH’yi etkilemektedir, ödemeler bilançosunda ihracat ile aynı başlık altında gösterilen turizm gelirleri ülkenin yurtiçi hasılasına pozitif etki etmektedir. Bu bakımdan turizm sektörünün en az ihracat kadar önemli olduğu ortadadır. Sosyal, siyasal ve ekonomik krizlerin göz ardı edildiği durumlarda turizm gelirlerinin ihracata oranının artan bir trend içerisinde olduğu Tablo 1’den gözlemlenebilir. Türkiye açısından turizm gelirinin ihracata oranının artan oranlı seyri, döviz girdisinin daha fazla artmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda yukarıda açıklandığı gibi doğrudan ve dolaylı etkileri sayesinde turizm sektörü birçok alt sektöründe gelişmesine ve ülke ekonomisinde daha fazla önemli hale gelmesine de öncülük etmektedir.

Tablo 1: Türkiye’de Turizm Gelirlerinin GSYH’ye ve İhracat Gelirlerine Oranı (%)

Tarih	Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı	Turizm Gelirlerinin İhracata Oranı
1996	3,2	25,7
1997	4,2	30,8
1998	2,9	28,9
1999	2,1	19,6
2000	2,9	27,5
2001	5,3	32,1
2002	5,4	33,9
2003	4,5	28,2
2004	4,4	25,2
2005	4,2	24,7

2006	3,5	19,7
2007	3,2	17,3
2008	3,4	16,6
2009	4,1	20,8
2010	3,4	18,3
2011	3,6	20,8
2012	3,7	19,2
2013	3,9	21,3
2014	4,3	21,8
2015	6,2	21,9
2016	2,6	15,5
2017	3,1	16,7

Kaynak: TURSAB (2018) verilerinden elde edilmiştir.

Turizm gelirlerinin ihracata olan oranının artmasının diğer pozitif etkilerinin yanı sıra elde edilen döviz ile birlikte dış ticaret açığının kapatılmasında da oldukça önemli bir yere sahiptir. Tablo 2 de görüleceği üzere 2001 yılında bu oran %133,63 olarak gerçekleşmiştir. Yıllara göre oranların sabit bir trend izlememesinin sebebi ithalat oranlarındaki dengesizlikler, küresel krizler, siyasi krizler ve sosyal nedenlerdir. Ancak 2008 küresel krizinin yaşandığı tarihte dahi %44,3 oranında gerçekleşerek dış ticaret açığının kapanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Tablo 2: Türkiye’de Turizm Sektörünün Dış Ticaret Açığını Kapatmadaki Payı

YIL	Dış Ticaret Açığı (DTA) \$	Turizm Geliri	Turizm Gelirinin DTA Kapama payı (%)
1996	20.402.178	7.970.722	39,07
1997	22.297.649	9.233.503	41,41
1998	18.947.440	8.878.840	46,86
1999	14.084.047	7.069.293	50,19
2000	26.727.914	9.990.841	37,38
2001	10.064.867	13.450.127	133,63
2002	15.494.708	15.214.514	98,19
2003	22.086.856	16.302.053	73,81
2004	34.372.613	20.262.640	58,95
2005	43.297.743	24.124.501	55,72
2006	54.041.498	23.148.669	42,83

2007	62.790.965	27.214.988	43,34
2008	69.936.378	30.979.979	44,3
2009	38.785.809	32.006.149	82,52
2010	71.661.113	33.027.943	46,09
2011	105.934.807	36.151.328	34,13
2012	84.066.659	36.776.645	43,75
2013	99.858.613	32.308.991	32,35
2014	84.508.918	34.305.903	40,59
2015	63.268.398	31.464.777	49,73
2016	55.995.686	22.107.440	39,48
2017	76.736.291	26.283.656	34,25

Kaynak: TURSAB (2018) verilerinden elde edilmiştir.

Ülkelerde turizm sektörüne yönelik oluşan farkındalık bu konunun Türkiye açısından önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Gelişmekte olan ülkeler sınıfında yer alan Türkiye’nin sahip olduğu ekolojik güzellikleri, sağlık turizmi, termal turizm ve kış sporları konusunda sahip olduğu potansiyel ile çok daha fazla turiste ev sahipliği yapma noktasında çok büyük avantajları vardır. Bu avantajların değerlendirilerek fırsata çevrilmesi büyük önem arz etmektedir. Çalışmada araştırma ve yayın etiğine uyularak ilk bölümünde turizm ve ekonomik değişkenler arasındaki ilişki Türkiye üzerinden ele alınacak, ikinci bölümde literatüre yer verilecek, üçüncü bölümde ise turist sayısını etkileyen üç makroekonomik değişken ile VAR analizi gerçekleştirilecek ve sonuç bölümü ile çalışma tamamlanacaktır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Turizm ve makro ekonomik değişkenler ile ilgili literatürde pek çok teorik ve ampirik çalışma mevcuttur. Bu bölümde literatür üç alt başlık şeklinde ele alınacak olup ilk alt başlık çok ülkeli, ikinci başlık tek ülkeli genel çalışmalar üçüncü alt başlık ise Türkiye üzerine yapılan çalışmaları içermektedir.

2.1. Çoklu Ülkeli Ampirik Literatür

Sokhanvar (2018) Avrupa bölgesi için yaptığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımların (FDI) turizmi ve ekonomik büyümeyi hızlandırıp hızlandırmadığını panel veri metodu ile araştırmıştır. Turizm sektörünü dolaylı yoldan araştıran bu çalışmada 1995-2014 tarih aralığı için yurtiçi gelir, turizm geliri ve net doğrudan yabancı yatırımları değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada Bulgaristan ve İspanya ülkeleri için doğrudan yabancı yatırımların turizm sektörünü etkileyen en önemli değişken olduğu sonucuna varmıştır. Doğru ve Bulut (2018) Avrupa ülkeleri için yaptıkları panel veri araştırmasında ekonomik büyüme ile turizm arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmışlardır. Elde ettikleri bulgular turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik olduğunu, her ikisinin de birbirini desteklediğini ortaya koymuştur. Martins vd. (2017) 1995-2012 tarihleri arasında kapsayan ve 218 ülke için gerçekleştirdikleri panel çalışmalarında turizm talebini etkileyen makroekonomik faktörler ile turizm gelirlerinin etkilerini

incelemişlerdir. Kişi başı gelir (tüm dünyada), döviz kuru ve fiyat esnekliğinin değişken olarak kullanıldığı çalışmada, kişi başı gelirin turistik faaliyetlerin en önemli belirleyicisi olduğunu ve fiyat elastikiyetinin harcamaları en çok etkileyen değişken olduğunu belirlemişlerdir. Khandaker ve Zia İslam (2017) çalışmalarında yurtiçi hâsıla, döviz kuru, doğrudan yabancı yatırımlar, ihracat ve yolsuzluk endeksi değişkenlerini kullanarak Avustralya, Çin, Almanya, Hindistan, Japonya, İngiltere ve ABD ülkelerinde turizm talebini 2004-2013 tarih aralığı için panel veri ile analiz etmişlerdir. 2008 finansal krizinden sonra bu değişkenlerin tüm ülkelerde turizm talebini negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Cao vd. (2017), 1994-2011 arası dönem için yaptıkları çalışmada Çin'in baz alındığı 24 ülkeyi buldukları bölgenin öncüleri varsayarak toplulaştırma yolu ile bölgeler arası analiz yapmışlardır. Net turizm geliri, enflasyon, petrol varil fiyatı, döviz kuru ve reel yurtiçi hasılanın kullanıldığı çalışmada amaç, şokların turizm sektöründe meydana getirdiği etkileri araştırmaktır. Vektör otoregresif modelin (VAR) değişik bir versiyonu olan küresel vektör otoregresif modelin (GVAR) kullanıldığı çalışmada Çin'de meydana gelen reel gelir ya da piyasa fiyatlarında meydana gelen değişme kısa dönemde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hissedilirken, uzun vadede komşusu olan gelişmekte olan ülkeleri etkilemektedir. Besena ve Bagnasco (2015) çalışmalarında turizm talebinin makroekonomik değişkenlere olan etkisini 150 ülke için regresyon analizi ile 2007-2011 dönemi için incelemişlerdir. Elde ettikleri bulgular turizmin gelişmesinin ülkelerde vergi geliri artışı, iş bulma süreçlerinin hızlanması, kişisel gelirlerin artması ve döviz kurlarının istikrarı gibi makroekonomik faktörler üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu yönündedir. Oh ve Zhong (2016) Çin ve Güney Kore'nin turizm sektörünü analiz etmişlerdir. Panel veri çalışmasında Çin 32 ülkenin bulunduğu 1995-2012 tarih aralığı için Güney Kore ise 152 ülkenin bulunduğu 2005-2013 tarih aralığı için analiz edilmiştir. Yurtiçi gelir, enflasyon, mesafe (turistin yerleşik olduğu ülke ile Çin/G. Kore arası) ve sınır komşuluğu değişkenleri kullanılarak turist sayılarına olan etkileri araştırılmıştır. Elde ettikleri bulgulara göre, Çin için turist sayısını en çok etkileyen değişkenler yüksek gelir ve sınır komşuluğu iken, Güney Kore için turist sayısı ile mesafe ve enflasyonun negatif ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. Perez-Rodríguez vd. (2015) çalışmalarında turizm geliri artışı ve yurtiçi hasıla büyümesi arasında bir bağımlılık ilişkisinin olup olmadığını araştırmışlardır. GARCH modelinin kullanıldığı çalışmada İngiltere, İspanya ve Hırvatistan konu alınmış, Hırvatistan dışındaki ülkelerde yurtiçi hasıla ve turizm gelirinin büyüme oranları arasında asimetric, pozitif ve önemli bir bağımlılık olduğu belirtilmiştir. De Vita (2014) çalışmasında döviz kurlarının uluslararası turizm sektörüne olan etkisini araştırmıştır. 1980-2011 arası dönemler için 27 ülkenin ele alındığı panel veri çalışmasında döviz kurlarının uluslararası turizm akımını etkilediği yönünde bulgulara yer verilmiştir.

2.2. Tek Ülkeli Ampirik Literatür

Mutambo (2018) tarafından Porter's Diamond Model (PDM) ve doğrusal regresyon analizi ile Zambiya'nın turizm sektöründe uluslararası rekabet gücünü etkileyen faktörler incelenmiştir. 1997-2014 tarihlerini kapsayan çalışmada birbirinden farklı 15 değişken kullanan araştırmacı, Zambiya'nın uluslararası rekabet gücünün %78,3'ünün seçilen değişkenlerle açıklandığını belirtmiştir. Habibi vd. (2018) İran üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada turizm getirisinin ülkedeki şehirlerin ekonomisine katkıları araştırılmıştır. Büyüme ayırıştırma yöntemi (GDM) ile gerçekleştirdikleri çalışma 2005-2014 tarihlerini kapsamaktadır. Horasan, Gilan ve Ardabil şehirleri turizm gelirlerinden en çok pay alan üç şehir olarak sıralanırken

analizdeki diğer 28 şehir %1’den az olsa dahi turizm gelirlerinden pozitif etkilendiği sonucuna varmışlardır. Chaisumpunsakul ve Pholphirul (2018) çalışmalarında uluslararası ticaretin turizm sektörüne etkisini Tayland üzerinde incelemiştir. Tayland’ın 207 ticaret ortağının yer aldığı çalışmada panel veri metodu uygulanmış kişi başı gelir, enflasyon, net ticaret, nüfus ve mesafe değişkenlerinin 1998-2010 tarihleri arasında turizm sektörüne olan etkisi araştırılmıştır. Net ticaretin (dışa açıklığın) turizm talebi ile pozitif ilişki içinde olduğu belirlenmiş ticaret yurtiçi hâsıla oranının %1 artması durumunda turizm talebini uzun dönemde %0,807 oranında pozitif etkilediği belirlenmiştir. Tayland’dan gerçekleştirilen ithalatın %1 artması durumunda gelen turist sayısını kısa dönemde %0,029, uzun dönemde ise %0,592 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Suess vd. (2018) Los Angeles’i baz alarak medikal turizm üzerine bir inceleme gerçekleştirmişlerdir. Irk, eğitim seviyesi, gelir, iş durumu ve yaş gibi pek çok değişkenle gerçekleştirdikleri analizde, medikal turizmin ekonomik performansı olumlu yönde etkilediğini aynı zamanda yerleşiklerin artan memnuniyetlerinin sağlık hizmetleri için daha fazla vergi ödemeyi kabullenmelerinde de olumlu etkiler oluşturduğunu belirtmişlerdir. Samitas vd. (2018) çalışmalarında turizm talebi ve terörizm arasındaki ilişkiyi Yunanistan açısından incelemiştir. 1977-2012 tarihleri arası dönemi kapsayan çalışmada eş bütünleşme ve uzun dönem nedensellik metodları uygulamış, nedenselliğin yönünün terörizmden turizme doğru olduğunu tespit etmişlerdir. Santos ve Cincera (2018) Brüksel için düşük maliyetli taşımacılık ve ulaşılabilirliğin turizm talebine olan etkisini 2000 ve 2015 dönemi için inceleyen çalışmalarında turistlerin geliri, döviz kuru, fiyatlar genel seviyesi ve hedef ülkenin niteliksel özelliklerini değişken olarak almışlardır. Ulaştırma maliyetlerinin %10 düşmesi durumunda turizm talebinin %1,3-1,7 arasında arttığını tespit etmişlerdir. Pham vd. (2017) Avustralya’yı tercih eden Çinli turistlerin taleplerini etkileyen değişkenleri 1991-2014 tarihleri için regresyon analizi ile araştırmışlardır. Analiz sonuçları yüksek fiyat ve gelir esnekliğine sahip olan Çinli turistlerin, Çin’in ekonomik büyümesi sonucu yurt dışı seyahatlerini artırdıkları yönündedir. Gatti (2013) çalışmasında turizm, refah ve gelir dağılımını Hırvatistan için incelemiştir. Çalışmasında CGE modelini kullanan araştırmacı turizm gelirinin refahı artırdığını ve gelir dağılımında adalet seviyesini yükselttiğini belirtmiştir. Jalil vd. (2013) çalışmalarında Pakistan’da turizm ve büyüme ilişkisini 1972-2011 dönemi için ARDL metodu ile incelemiştir. İnceleme sonucunda nedensellik ilişkisinin turizmden büyümeye doğru olduğunu ve turizm sektörünün Pakistan’da büyüme üzerinde fiziksel sermaye artışı ile uluslararası ticaretin gelişmesi kadar önemli bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Yap ve Allen (2011) Avustralya için turizm fiyatları, hane halkı geliri, yurtiçi hasıla ve kişi başı yurtiçi hasıla değişkenleri ile iç turizm talebini etkileyen faktörleri 1999-2007 döneminde incelemiştir. Hane halkı geliri ile turizm fiyatlarının iç turizm talebinde önemli pozitif bir etki oluşturduğunu diğer değişkenlerin ise şehirden şehire değişiklik gösterdiğini belirtmişlerdir. Dwyer (2015) araştırmasında standart girdi çıktı analizinden farklı olarak hesaplanabilir genel denge (CGE) modelini kullanmıştır. Turizm şoklarının etkilerini ve bunlara karşı önlemleri araştırmıştır. CGE modelinin ülke ve bölgesel turizm faaliyet politikalarının belirlenmesinde az kullanılmasına karşın çok etkin bir analiz aracı olacağını vurgulamıştır. Sheng ve Tsui (2009) çalışmalarında Macao için turizm ve refah etkisini incelemiştir. 2000 yılının ilk çeyreğinden, 2007 yılının son çeyreğini kapsayan çalışmalarında, ithalat, enflasyon, suç oranları, gürültü gibi değişkenlerini kullanarak en küçük kareler yöntemi ile Macao için turist sayısındaki artışın bu değişkenleri etkileyip

etkilemediğini araştırmıştır. Elde ettiği bulgulara göre her %1'lik turist sayısındaki artış suç oranlarını, ithalatı ve gürültü gibi diğer değişkenleri de artırmaktadır.

2.3. Türkiye Konulu Ampirik Literatür

Şahin (2018) çalışmasında Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 12 ülke için panel veri uygulaması yöntemi ile turizm, ekonomik büyüme ve çevresel kalite arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. 1995-2014 dönemlerini kapsayan çalışmada turizmden Co2 emisyonuna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Yenisu (2018) tarafından Türkiye için yapılan çalışmada VAR analiz yöntemi ile 2003-2018 dönemleri için turizm ve büyüme ilişkisi incelenmiştir. Elde edilen sonuç turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Bir başka VAR analizi çalışması ise Erdil Şahin (2018) tarafından Türkiye'de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişki için gerçekleştirilmiştir. 1980-2016 dönemini kapsayan iki değişkenli bu çalışmada uzun ve kısa dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çoban vd. (2018) ekonomik büyüme ile turizm arasındaki ilişkiyi Türkiye için farklı bir bakış açısı ile ele almıştır. Kırılma ve farklı varyansların incelendiği çalışmada 2000-2016 arası dönem için, turizm gelirlerinin dış ticaret dengesinde ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki oluşturduğu ve reel efektif döviz kurunun ise turizm gelirleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır. Şahin (2017) çalışmasında Akdeniz ülkelerini araştırma konusu olarak ele almıştır. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu bu ülkelerde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen araştırmacı 2000-2015 dönem aralığında turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Kızılkaya vd. (2016) tarafından gerçekleştirilen çalışmada turizm geliri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1980-2014 tarih aralığı için ARDL metodu ile analiz edilmiştir. Turizm gelirlerinin hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bozgeyik ve Yoloğlu (2015) çalışmalarında Türkiye'de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi 2002-2014 arası dönem için en küçük kareler yöntemi ile incelemiştir. Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin tespit edildiği çalışmada aynı zamanda turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye olan pozitif etkisine de vurgu yapılmıştır. Aslan (2008), 1992-2007 dönemleri için Türkiye üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre turizmin Türkiye'nin ekonomik büyümesini desteklediğini ortaya koymuştur. Türkiye'de üzerinde ekonomik büyüme ve turizm arasındaki bir başka nedensellik araştırması Kızılgöl ve Erbaykal (2008) tarafından yapılmıştır. 1992-2006 arası kapsayan, Toda-Yamamoto yöntemi ile üçer aylık verilerin kullanıldığı çalışmada, nedensellik ilişkisinin tek yönlü olarak ekonomik büyümeden turizme doğru olduğu belirtilmiştir.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu çoklu ülke çalışmalarında turizm sektörü farklı açılardan inceleyen çalışmalar da olmuştur. Agiomirgianakis vd. (2018) çalışmalarında Türkiye üzerinde GMM yöntemi ile turizm talebini etkileyen faktörleri farklı bir bakış açısı ve değişkenler ile incelemiştir. Yurtiçi gelir, satın alma gücü paritesi, reel döviz kuru, dış ticaret açıklığı, beşeri sermaye ve bilgi-iletişim-teknolojinin değişken olarak kullanıldığı analizde 1996'nın birinci çeyreğinden 2014'ün son çeyreği arası analiz edilmiştir. 65 ülkenin yer aldığı bu panel veri çalışmasında (PDOLS-FMOLS) yurtiçi gelir ile turist talebi arasında ters yönlü bir ilişki tespit edilmiş, tam aksine Türkiye'nin turist talebini etkileyen en çarpıcı

değişkenin beşeri sermaye olduğu sonucuna varılmıştır. Lovelock ve Lovelock (2018) tarafından yapılan çalışmada, turizm sektörüne tıp sektörü açısından bakılmıştır. Araştırmacılar dört farklı değişken arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir bu değişkenler; tıbbi prosedür, kişisel faktörler, maddi imkanlar ve mesafe etkisidir. Gerçekleştirdikleri araştırma sonucunda katılımcılardan bir kaçı dışında büyük bir çoğunluğunun tıbbi seyahat tercihleri tatil için seyahate göre ağır basmaktadır. Medikal turizm ile tatil turizmi arasında katılımcıları en çok etkileyen unsurlar hastalığın önemi, hasta bakıcıların varlığı ve uygulanan tedavi türünün başarısı olmuştur.

Turizm, doğrudan yabancı yatırımlar, döviz kuru ve cari açık arasındaki ilişkiler de araştırılmıştır. Tandoğan ve Can Genç (2016) çalışmalarında Toda-Yamamoto yöntemi ile turizm sektörü ve ticari açık arasındaki ilişkiyi Türkiye için analiz etmişlerdir. 1980-2013 arası kapsayan çalışmalarında her iki makroekonomik değişken arasındaki nedensellik ilişkisinin çift yönlü olduğu belirlenmiştir. Pekmezci ve Bozkurt (2016) Türkiye’deki döviz kurunun turizm gelirine olan etkisini analiz etmiştir. 2005-2015 arası dönemde dolar ve euro döviz kurları ayrıştırılarak eş bütünleşme analizi gerçekleştirilmiştir. Buna göre dolar cinsinden döviz kurunda turizm gelirleri ile uzun dönemde herhangi bir nedensellik ya da eş bütünleşmeye rastlanılmamış ancak euro cinsinden döviz kurunda uzun dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Özcan (2015) tarafından Türkiye’de turizm gelirlerini etkileyen nedenler araştırılmıştır. 1995-2011 dönemleri arasının incelendiği çalışmada Türkiye’ye en çok turist geldiği 20 ülkedeki talep nedenleri araştırılmıştır. Turistik malların ve hizmetlerin fiyatları, kişi başı yurt içi hasıla, döviz kuru gibi değişkenler ile yapılan analizde panel veri analizi uygulanmıştır. Kişi başı yurt içi hasıla ile döviz kuru değişkenlerinin Türkiye’ye olan turistik talebin diğer değişkenlerden daha fazla belirleyici olduğu belirlenmiştir. Şen ve Şit (2015) Türkiye’de reel döviz kurunun turizm gelirlerine olan etkisini analiz etmişlerdir. 2000-2012 dönemlerini kapsayan çalışmada bu iki değişken, Toda-Yamamoto nedensellik analizi ile incelenmiştir. Her iki değişkenin de birbiri üzerinde etkili olduğu çalışmanın sonucu olarak belirtilmiştir. Bahar (2010) çalışmasında Türkiye’de turizm sektörüne yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1986-2006 arası dönem için incelemiştir. En küçük kareler yöntemi ile gerçekleştirdiği analizde araştırmacı turizme yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının %1 artması durumunda ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin % 1,8 olduğunu belirtmiştir. Turizm talebini etkileyen değişkenler arasında enflasyon önemli bir yer tutmaktadır. Yıldırım vd. (2017) çalışmalarında Türkiye’de enflasyon ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 2005-2015 dönemleri kapsayan çalışmalarında uzun dönemde enflasyon ve turizm gelirleri arasında ilişki tespit edilmişken, kısa dönemde herhangi bir ilişkiye rastlanılmamıştır.

Yukarıda detaylı olarak incelenen literatürde de görüldüğü gibi, turizm talebini etkileyen faktörler büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar gibi değişkenler ile birlikte araştırılmıştır. Ancak turizm gelirlerini etkileyen içsel dinamikler genellikle göz ardı edilmiştir. Literatürde turizmin büyümeyi arttırdığı veya büyümenin turizm gelirlerini arttırdığı yönünde çok fazla çalışma vardır. Bu çalışmanın motivasyonu ve literatüre katkısı üzerinde konsensüs oluşmamış bir turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiden daha ötesidir. Bu çalışmada Türkiye’de turizm gelirlerinin hangi iç dinamiklerden daha çok etkilendiği araştırılmaktadır. Bu sebeple araştırmanın Türkiye için oldukça önemli olan turizm ve turizm gelirinin nasıl daha fazla arttırılabileceği konusunda önemli bir yer tutacağı beklenmektedir.

3. VERİ VE METODOLOJİ

3.1. Veri Seti ve Model

Çalışmada dört değişkenli dinamik VAR modeli kullanılmıştır. Türkiye’de turist sayısını etkileyen değişkenleri belirlemeye yönelik bu çalışmada oluşturulan model Shan ve Wilson’ı (2001) takiben aşağıdaki şekildedir;

$$D_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i D_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$D_t = (TS_{TR}, GDP_{TR}, NX_{TR}, CPI_{TR})$ modeldeki değişkenlerin bir arada gösterimini, $\varepsilon_t = (\varepsilon_{TS_t}, \varepsilon_{GDP_t}, \varepsilon_{NX_t}, \varepsilon_{CPI_t})$ değişkenlerin hata terimleri toplamını ifade etmektedir.

Çalışmada kullanılan veriler 1990-2017 dönemlerini kapsamakta ve değişkenlerden turist sayısı (TS) TURSAB verilerinden, tüketici fiyat endeksi-enflasyon (CPI) WDI’den, net ticaret (NX) Gayri safi yurt içi hasıla (GDP) OECD veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmanın analizleri Eviews 10 programı ile gerçekleştirilmiş olup analiz sonuçlarına tablolar halinde yer verilmiştir. Analiz sonuçlarının tamamının yayınlanmaması çalışmanın anlaşılabilirliği ve sadeliğini korumak içindir.

Tablo 3: Veri Seti ve Tanımlar

Kısaltma	Tanım	Periyot	Dönem	Kaynak
TS	Turist Sayısı	Yıllık	1990-2017	TURSAB
CPI	Tüketici Fiyat Endeksi-Enflasyon (%)	Yıllık	1990-2017	WDI
NX	Net Ticaret	Yıllık	1990-2017	OECD
GDP	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla	Yıllık	1990-2017	OECD

3.2. Yöntem

3.2.1. Birim Kök Analizi

Zaman serisi analizi gerçekleştirilen makroekonomik modellerde, serilerin durağanlık göstermemesi karşılaşılan en büyük sorunlardan birisidir. Bu sebeple çalışmaya başlanılmadan önce serilerin durağanlık analizlerinin yapılması gerekmektedir (Harris ve Sollis, 2003). Zaman serilerinin durağan olarak kabul edilebilmesi için ortalama ve varyans değerlerinin trend içinde değişmemesi gerekmektedir. Aynı zamanda iki dönem arası kovaryansın hesaplanan dönem için değil her iki dönem arasındaki uzaklığa bağlılığı gerekir (Gujerati, 1999).

VAR model çalışmalarında önemli olan parametrelerin tahmininden daha çok serilere uygulanan şokların ölçümüdür. Bu açıdan bakıldığında zaman serilerinin farkının alınması durumunda data kaybı yaşanma olasılığı olduğu için, farkların alınmaması uygundur (Sims, 1980). Böyle bir durumda karşılaşılan sorun ise sahte regresyon problemidir (Granger ve Newbold, 1974).

Sahte regresyon sorunun ortadan kaldırılması amacıyla Augmented Dickey-Fuller (1981) (ADF) birim kök analizi bu çalışmada uygulanmıştır. Bu birim kök analiz yöntemi gecikme uzunluğuna duyarlı olması sebebiyle, tercih edilen gecikme uzunluğunun, analiz sonuçlarını etkilemeyecek kadar küçük aynı zamanda hata terimlerinin arasında korelasyona sebep olmayacak kadar büyük olması gerekmektedir (Çoban ve Özcan, 2013).

Dickey-Fuller(1979) birim kök analizinde kullanılan modeller şu şekildedir;

H_0 : Birim kök var (I(1))

H_1 : Birim kök yok (I(0))

$$\Delta Y_t = \mu Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \alpha + \mu Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = \alpha + \alpha_1 t + \mu Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

α sabit terimi, $\alpha_1 t$ trendini göstermektedir. H_0 'ın kabul edilmesi durumunda seri durağan değildir ve birinci ya da daha yüksek seviyelerden fark alınması gerekmektedir. H_1 'in kabul edilmesi durumunda ise serinin durağan olduğuna ve fark alınmaması gerektiği sonucuna varılmış olunur (Erdoğan ve Yıldırım, 2008).

(2), (3) ve (4) numaralı denklemlerde otokorelasyon sorunu ile karşılaşmaktadır. Bu sebeple Dickey-Fuller tarafından eşitliğe bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri eklenmiştir. Gecikmeli değerlerin eklenmesiyle ortadan kaldırılan otokorelasyon sorunu olmayan modellere Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) adı verilmektedir (Erdoğan ve Yıldırım, 2008).

ADF modelleri sabit, trendli ve her ikisinin de olmadığı biçimde aşağıdaki şekildedir (Enders, 1995);

$$\Delta Y_t = \beta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^q \varphi_i \Delta Y_{t-i} + \delta_t \quad (5)$$

$$\Delta Y_t = \theta_0 + \beta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^q \varphi_i \Delta Y_{t-i} + \delta_t \quad (6)$$

$$\Delta Y_t = \theta_0 + \theta_1 t + \beta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^q \varphi_i \Delta Y_{t-i} + \delta_t \quad (7)$$

(5) nolu denklem sabit terimin ve trendin olmadığı modeli, (6) nolu model sabit terimli modeli ve (7) nolu modelde sabit terimin ve trendin olduğu model olarak kurulmuştur. Modellerde θ_0 sabit terimi, $\theta_1 t$ trendi, q gecikme uzunluğunu, Δ birinci farkı, Y_t ise turist sayısını, δ_t ise hata terimini belirtmektedir. H_0 : $\beta = 0$ durumu modelin durağan olmadığını yani birim kök içerdiğini ifade etmektedir. H_1 : $\beta < 0$ durumunda ise modelde birim kök olmadığını yani serinin durağan olduğunu ifade etmektedir.

3.2.2. VAR Modeli

Ekonometrik analiz kullanılan çalışmalarda değişkenlerin birbiriyle çok farklı biçimlerde etkileşim içinde olması eş anlı analizlerin kullanılmasını zorunlu hale getirmektedir. Aynı zamanda bağımlı ve bağımsız değişkenlerin belirlenmesindeki güçlük eş anlı analiz yöntemlerinin kullanılmasında bir diğer gerekliliği oluşturmaktadır. Eş anlı analizlerde bu sorunların ortadan kaldırılması için modelde yapısal kısıtlamalar yapılmakta ve tutarlılık sağlanmaya çalışılmaktadır (Mucuk ve Alptekin, 2008).

Modelde kullanılan değişkenler arasındaki etkileşimin kesin bir biçimde açıklanması her zaman kolay olmamaktadır. İçsellik ve dışsallık ayrımının yapılabilmesini kolaylaştıran daha açık bir ifade ile değişkenlerin arasındaki etkileşimin nasıl olduğunu belirlemek için VAR analizi en iyi seçeneklerden birisidir (Erdoğan ve Yıldırım, 2008) ve bu sebeple bu çalışmada VAR analizi uygulanmıştır.

VAR modelinin bir diğer özelliği ileriye dönük çıkarımda bulunmaktır. Bu modelin diğer modellerden temel farkları şu şekildedir;

1. Model kurulurken içsellik, dışsallık ayrımı yapılmamaktadır.
2. Sıfır sınırlamaya gerek yoktur (Yenisu, 2018).

Temel VAR modeli aşağıdaki gibidir;

$$Y_t = \beta_{10} + \sum_{i=1}^p \beta_{11i} Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_{12i} Z_{t-i} + \delta_{1t} \quad (8)$$

$$Z_t = \beta_{20} + \sum_{i=1}^p \beta_{21i} Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_{22i} Z_{t-i} + \delta_{2t} \quad (9)$$

Y ve Z değişkenleri arasındaki ilişkinin araştırıldığı (8) ve (9) numaralı denklemlerde; β_{10} ve β_{20} sabit terimleri, $\beta_{11}, \beta_{12}, \beta_{21}$ ve β_{22} katsayıları, δ_{1t} ve δ_{2t} ise sabit ortalamalı, varyanslı ve ardışık bağımlı olmayan olasılıklı hata terimleri kısaca beyaz gürültüyü ifade etmektedir (Yenisu, 2018).

3.2.3. Granger Nedensellik Analizi

Granger nedensellik analizi VAR modelinin tamamlayıcılarından bir tanesidir. Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin yönünü belirlemede önemli bir yere sahiptir. Bu analizin yapılabilmesi için tüm değişkenlerin düzeyde ya da üst seviyelerde durağan olması gerekmektedir (Yenisu, 2018).

Standart bir Granger nedensellik modeli aşağıdaki gibidir;

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \omega_i Y_{t-1} + \sum_{i=1}^q \omega_i Z_{t-i} + \delta_t \quad (10)$$

$$Z_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^p \sigma_i X_{t-1} + \sum_{i=1}^q \varphi_i Y_{t-i} + \rho_t \quad (11)$$

Modellerdeki terimlerden, p ve q en uygun gecikme uzunluklarını ifade etmektedir. Her iki modelde bağımsız değişkenlerin gecikmeli katsayılarının değerleri sıfırdır. (10) no'lu denklemde F testi sonucunda hipotezin reddedilmesi durumunda Z, Y'nin Granger nedeniyken, (11) no'lu denklemin reddedilmesi durumunda Y, Z'nin Granger nedeni olarak tanımlanacaktır (Yenisu, 2018).

4. AMPİRİK SONUÇLAR

4.1. Augment Dickey-Fuller Birim Kök Analizi

Modelde kullanılan bütün değişkenlerin birim kök testi ile durağanlıkları analiz edilmiştir. Tüm değişkenler 1. seviyede durağandır. Analiz sonuçları;

Tablo 4: Birim Kök Analiz Sonuçları

	TS			
			t-İstatistik	Olasılık*
ADF Test İstatistikleri:			-6.035183	0.0000
Test Kritik Değerleri:	%1		-3.711457	
	%5		-2.981038	
	%10		-2.629906	
	NX			
			t-İstatistik	Olasılık*
ADF Test İstatistikleri:			-6.784191	0.0000
Test Kritik Değerleri:	%1		-3.711457	
	%5		-2.981038	
	%10		-2.629906	
	GDP			
			t-İstatistik	Olasılık*
ADF Test İstatistikleri:			-5.401897	0.0003
Test Kritik Değerleri:	%1		-3.769597	
	%5		-3.004861	
	%10		-2.642242	
	CPI			
			t-İstatistik	Olasılık*
ADF Test İstatistikleri:			-1.996165	0.0459
Test Kritik Değerleri:	%1		-2.664853	
	%5		-1.955681	
	%10		-1.608793	

Kritik değerler McKinnon (1996) değerleridir. Tablodaki değerler 1. seviyedeki durağanlığı ifade etmektedir.

Tüm değişkenler birinci seviyede durağandır. Durağanlığın elde edilmesinin ardından sahte regresyon problemi aşılmış, analizin diğer bölümlerine geçilmesinde sakınca ortadan kalkmıştır. Birim kök analizinin ardından VAR modeli tahminine geçilmelidir. Ancak VAR modelinin doğru sonuçlar verebilmesi için en uygun gecikmenin belirlenmesi gerekmektedir.

4.2. En Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Tablo 5: En Uygun Gecikmenin Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
0	-1588.591	NA	5.10e+52	132.7159	132.9123	132.7680
1	-1533.543	87.15958	2.02e+51	129.4619	130.4436	129.7224
2	-1513.879	24.57961	1.69e+51	129.1566	130.9237	129.6254
3	-1491.412	20.59546	1.42e+51	128.6176	131.1701	129.2948
4	-1445.531	26.76345*	2.86e+50*	126.1276*	129.4654*	127.0131*

ADF birim kök analizinden sonra en uygun gecikme değerinin belirlenebilmesi için Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) ve Hannan-Quinn Bilgi Kriterlerinden (HQ) en düşük değere sahip olan seçilerek VAR analizinden önceki son aşama tamamlanmış olur (Yenisu, 2018). Sistem tarafından en küçük değerler yıldız işareti ile gösterilmektedir. Tablo 5’de tüm kriterlerde en küçük değerler 4 nolu koyu mavi olarak belirtilen satırda belirlenmiştir. Bu uygulama için en uygun gecikme uzunluğu 4’tür. Bu çalışmada SIC değerleri en uygun gecikme olarak belirlenmiştir. En uygun gecikmenin belirlenmesinin ardından VAR modelinin tahmini aşamasına geçilebilmektedir.

4.3. VAR Analizi

En uygun gecikmenin belirlenmesinin ardından oluşturulan modele VAR analizi uygulanmaktadır. VAR analizi sonuçları değişkenler arasındaki ilişkinin pozitif ve negatif değerlerini yansıtmaktadır. Buna göre elde edilen sonuçlar;

Tablo 6: VAR Analiz Sonuçları

Seri	TS	NX	GDP	CPI
TS(-1)	0.585873	-3.195.224	4.569.231	-5.30E-07
	(0.29569)	-332.014	-474.203	(2.0E-06)
	[1.98136]	[-0.96238]	[0.96356]	[-0.26243]
TS(-2)	0.024975	-2.088.009	1.638.958	4.85E-07
	(0.39264)	-440.867	-629.674	(2.7E-06)
	[0.06361]	[-0.47361]	[2.60287]	[0.18090]
TS(-3)	0.495267	-5.576.772	-3.530.801	-5.22E-06
	(0.53599)	-601.830	-859.571	(3.7E-06)
	[0.92402]	[-0.92664]	[-0.04108]	[-1.42527]
TS(-4)	-0.412335	9.919.915	2.620.335	3.30E-06
	(0.39615)	-444.808	-635.303	(2.7E-06)
	[-1.04087]	[2.23016]	[0.41245]	[1.21818]
NX(-1)	0.006900	-0.301526	4.717.074	-3.80E-08
	(0.00344)	(0.38586)	-551.114	(2.3E-08)
	[2.00786]	[-0.78143]	[0.85592]	[-1.61926]
NX(-2)	0.000583	0.282733	-9.822.650	-2.73E-08
	(0.00405)	(0.45484)	-649.628	(2.8E-08)
	[0.14398]	[0.62161]	[-1.51204]	[-0.98566]
NX(-3)	-0.012005	0.282620	9.991.760	3.69E-08
	(0.00452)	(0.50705)	-724.202	(3.1E-08)
	[-2.65839]	[0.55738]	[1.37969]	[1.19468]
NX(-4)	-0.001510	-0.245429	1.663.099	-1.99E-08
	(0.00457)	(0.51306)	-732.780	(3.1E-08)
	[-0.33045]	[-0.47837]	[2.26957]	[-0.63570]

GDP(-1)	-4.32E-05	-0.003221	-0.562947	1.53E-09
	(0.00018)	(0.02036)	(0.29077)	(1.2E-09)
	[-0.23804]	[-0.15819]	[-1.93607]	[1.23747]
GDP(-2)	0.000577	-0.015090	-0.603966	-1.09E-09
	(0.00013)	(0.01438)	(0.20542)	(8.8E-10)
	[4.50602]	[-1.04918]	[-2.94013]	[-1.24575]
GDP(-3)	-0.000147	0.032982	-1.124.942	-2.35E-10
	(0.00021)	(0.02411)	(0.34441)	(1.5E-09)
	[-0.68581]	[1.36774]	[-3.26627]	[-0.16022]
GDP(-4)	-0.000556	0.014728	-0.330390	2.88E-09
	(0.00025)	(0.02774)	(0.39624)	(1.7E-09)
	[-2.25048]	[0.53089]	[-0.83380]	[1.70579]
CPI(-1)	-177903.5	7502069.	13028465	1.270.879
	(50863.2)	-5711114	(8.2E+07)	(0.34761)
	[-3.49769]	[1.31359]	[0.15972]	[3.65607]
CPI(-2)	17867.36	-4667590.	2.16E+08	-0.107599
	(69138.0)	-7763083	(1.1E+08)	(0.47250)
	[0.25843]	[-0.60125]	[1.94508]	[-0.22772]
CPI(-3)	110739.7	-3272524.	78283411	-0.106072
	(71682.8)	-8048815	(1.1E+08)	(0.48989)
	[1.54486]	[-0.40658]	[0.68097]	[-0.21652]
CPI(-4)	-18674.02	1700839.	-64314766	-0.222926
	(51741.5)	-5809735	(8.3E+07)	(0.35361)
	[-0.36091]	[0.29276]	[-0.77508]	[-0.63043]
C	8611127.	-2.20E+08	-2.50E+09	4.340.942
	-4922937	(5.5E+08)	(7.9E+09)	-336.442
	[1.74919]	[-0.39771]	[-0.31669]	[-0.12902]
R²	0.989598	0.789706	0.938859	0.955107
Düzeltilmiş R²	0.965821	0.309035	0.799108	0.852493
F-İstatistik	4.162057	1.642923	6.718088	9.307816

Tablo 6’da köşeli parantez içindeki değerler t istatistiğini, parantez içindeki değerler ise standart hataları belirtmektedir. Model optimum gecikme sayısına göre elde edilen sonuçları göstermektedir ve 4 gecikmeli olarak listelenmiştir. Araştırmanın temel amacı turizm sektörünü etkileyen değişkenlerin araştırılmasıdır. Bu sebeple VAR tahminlerinin yorumlanması yerine sadece katsayı tahminleri tablo olarak verilmiştir. Tablo 7 çalışmanın amacını göstermektedir. Tablo 7’de varyans ayrıştırması (VAR decomposition) sonuçları yer almaktadır. Değişkenlerin ortalama hareketli varyanslarından oluşturulan bu analiz her bir

değişkenin en çok diğer hangi değişkenden etkilendiğini göstermektedir. 10 yıllık bir zaman dilimi temel alınarak oluşturulan ekonometrik analiz sonuçları aşağıdadır.

Tablo 7:Varyans Ayrıştırması

Varyans ayrıştırması TS					
Dönem	S.Hata	TS	NX	GDP	CPI
1	1915290.	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	2451511.	62.73777	4.243846	2.915507	30.10287
3	3789485.	32.45110	12.89564	14.88611	39.76715
4	4311625.	32.68127	12.67305	11.53378	43.11190
5	4753923.	27.06603	18.87330	10.07947	43.98120
6	5799538.	33.61095	13.74065	6.901710	45.74669
7	7068807.	34.50176	12.63240	7.542676	45.32317
8	8115420.	34.43108	15.95370	5.924207	43.69101
9	8989338.	33.06344	19.92369	5.204921	41.80795
10	9407113.	34.83549	18.40300	4.801023	41.96049
Varyans ayrıştırması NX					
Dönem	S.Hata	TS	NX	GDP	CPI
1	2.15E+08	33.48740	66.51260	0.000000	0.000000
2	2.26E+08	30.51022	61.51225	1.667028	6.310506
3	2.43E+08	27.40555	58.25245	2.308610	12.03339
4	2.60E+08	23.95636	50.76048	3.157999	22.12516
5	4.02E+08	40.09525	28.41089	5.587700	25.90616
6	4.67E+08	49.53083	21.86901	4.329003	24.27115
7	4.81E+08	46.80227	22.68007	7.531488	22.98618
8	4.92E+08	47.54558	21.92540	7.618752	22.91027
9	5.23E+08	46.06663	19.42033	11.61703	22.89602
10	5.31E+08	47.13402	18.86638	11.26669	22.73291
Varyans ayrıştırması GDP					
Dönem	S.Hata	TS	NX	GDP	CPI
1	3.07E+09	34.37005	10.45057	55.17938	0.000000
2	3.74E+09	26.62047	23.50153	49.80851	0.069492
3	5.92E+09	61.38094	9.380020	23.99144	5.247607
4	7.48E+09	63.10050	15.04141	15.07902	6.779073
5	8.44E+09	49.55821	18.43747	25.02974	6.974568
6	8.92E+09	45.34706	16.59870	31.71453	6.339713
7	1.02E+10	46.65841	23.74992	24.44376	5.147905
8	1.10E+10	44.67238	28.28307	21.60570	5.438849

9	1.17E+10	47.42542	26.35903	20.83537	5.380180
10	1.34E+10	53.33410	20.53079	15.94761	10.18750
		Varyans ayrıştırması CPI			
Dönem	S.Hata	TS	NX	GDP	CPI
1	13.08944	4.708531	56.99817	4.930347	33.36295
2	19.60934	28.56280	30.35513	2.206720	38.87535
3	26.64261	44.28410	17.28550	2.985295	35.44510
4	30.75426	44.93468	15.06355	3.959334	36.04244
5	35.69615	53.26856	11.28820	3.073005	32.37023
6	37.55608	56.11406	10.27995	2.776397	30.82959
7	39.28291	57.84324	10.73420	2.573713	28.84885
8	39.51278	57.84937	10.62969	2.796771	28.72416
9	39.66157	58.01470	10.65416	2.780455	28.55068
10	39.79862	57.71866	10.66302	3.229774	28.38855

Tablo 7’de yer alan varyans ayrıştırmaları daha doğru analiz yapılmasını sağlamaktadır. Burada değişkenlerin birbirlerine olan etkilerinin boyutu görülmektedir. TS değişkeni 10 yıllık bir ortalama dönem içinde en çok kendisinden etkilenmektedir. Farklı bir açıdan bakılacak olursa turizm sektörü kendi iç dinamiği ile beslenmektedir. Ancak turizm sektörünü kendisinden sonra en çok etkileyen değişken enflasyon olarak görülmektedir. 10 yıllık bir süreç içerisinde turizm sektörü %45 oranında CPI tarafından etkilenmektedir. Yabancı turistler Türkiye’de oluşan enflasyonist piyasa koşullarında görece değerlendirilen ulusal para birimleri ile daha uygun tatil imkanı yakalamaktadırlar. Diğer yandan Türkiye’deki enflasyonist ortam yabancıların daha çok harcama yapmasına daha çok mal ve hizmet harcamasına neden olmaktadır. NX ve GDP değişkenlerinin turizm sektörü üzerinde CPI kadar büyük bir etkisi olmadığı ise Tablo 7’de görülmektedir.

Çalışmanın dikkate değer bir diğer bulgusu ise CPI’nin varyans ayrıştırmasında ortaya çıkmaktadır. CPI’nin ilk dönemde kendini açıklama oranı %33,36 gibi çok düşük bir oran iken bunu en çok etkileyen faktör net ticaret olmuştur. Ancak ilerleyen dönemlere bakıldığında zaman net ticaretin etkisi CPI üzerinde azalmaktayken TS’nin etkisi %57,71 gibi yüksek bir rakama ulaşmaktadır. Enflasyonu en çok etkileyen ve açıklayan değişken TS iken, aynı durum TS içinde geçerlidir.

Tablo 8: Granger Nedensellik Analizi

Hipotezler	Gözlem	F-İstatistik	Olasılık
NX, TS’ninGranger nedeni değildir.	24	108.701	0.3980
TS, NX’inGranger nedeni değildir.		205.615	0.1377
GDP, TS’ninGranger nedeni değildir.	24	334.310	0.0381*
TS, GDP’ninGranger nedeni değildir.		661.128	0.0028*
CPI, TS’ninGranger nedeni değildir.	24	208.873	0.1331

TS, CPI'ninGranger nedeni değildir.		0.27995	0.8864
GDP, NX'ninGranger nedeni değildir.	24	127.632	0.3228
NX, GDP'ninGranger nedeni değildir.		214.523	0.1253
CPI, NX'ninGranger nedeni değildir.	24	153.914	0.2413
NX, CPI'ninGranger nedeni değildir.		0.48592	0.7460
CPI, GDP'ninGranger nedeni değildir.	24	0.60133	0.6675
GDP, CPI'ninGranger nedeni değildir.		0.52828	0.7168

Tablo 8’de Granger nedensellik analizine görülmektedir. GDP ve TS arasında iki taraflı bir nedensellik ilişkisi varken diğer değişkenlerden hiçbiri arasında nedensel bir ilişki bulunmamaktadır.

5. SONUÇ

Turizm gelirleri ve makroekonomik değişkenlerin ilişkisi literatürde geniş bir yer tutmaktadır. Pek çok çalışma turizm gelirleri ile ilgilenmektedir. Ancak turizm gelirlerinin doğrudan belirleyicisi olan turist sayısı genellikle göz ardı edilmiştir. Türkiye’de 1990-2017 arası dönemde turist sayısına etki eden ve literatürde turizm geliri ile ilişkilendirilen, en çok kullanılan değişkenler bu modelde kullanılmıştır. Amaç Türkiye’yi tercih eden turist sayısına etki eden değişkenleri belirlemek ve gelirin artırılabilmesi için politika önerilerinde bulunmaktır.

Analiz sonuçlarından da görüldüğü üzere VAR metodu ile gerçekleştirilen analiz Granger nedensellik analizi ile sonlandırılmıştır. Bu bağlamda turist sayısını en çok etkileyen değişkenin enflasyon olduğu görülmektedir. Enflasyon ekonomik açıdan yerli para biriminin değerinin azalması ve göreceli olarak yabancı para birimlerinin değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Yabancı turistlerin artan gelirlerini enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde Türkiye’de değerlendirmesi akla gelen ilk mantıklı seçenektir. Yine enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde turistlerin Türkiye’de harcamalarının artması yurtiçi hasılaya daha fazla katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda enflasyon turistlerin, göreceli değerlendirilen paraları ile küçük tutarlı harcamalardan konut gibi çok daha yüksek tutarlı harcamalar gerçekleştirmelerine olanak sağlamaktadır.

Türkiye’ye gelen yabancı turist sayısında artışın bir diğer önemli açıklayıcısı net ticaret olarak karşımıza çıkmaktadır. Net ticaretin Türkiye’ye gelen yabancı turist sayısının artmasını sağlamasının altında yatan nedenlerden bir tanesi, net ticaretin Türkiye’nin dünya kamuoyunda bilinirliğini arttırmasıdır. Dünya kamuoyunda ticari ilişkilerin daha fazla gelişmesi aynı zamanda turizm, kültür, eğitim gibi pek çok alanda gelişmelerinde öncüsü olmaktadır.

Gerek varyans ayrıştırması gerekse Granger nedensellik olarak aralarında etkileşim olan ve turist sayısını en az açıklayan değişken GDP olarak karşımıza çıkmaktadır. Yurtiçi hasılanın artışı ve turist sayısının artışı arasında iki yönlü bir nedensellik görülmektedir. GDP artışının turizm gelirlerini pozitif yönde etkilediği literatürde pek çok çalışmada mevcutken turist sayısını artırdığına yönelik çalışmaların çok az olması, bu çalışmanın literatüre gerçekleştirdiği özgün katkılardan birisidir. Bir diğer özgün katkı ise turist sayısının yurtiçi hasılanın Granger nedeni olmasının yanı sıra aynı zamanda GDP’yi açıklamada en etkili değişken

olmasıdır. Çalışmanın dikkat çeken yönlerinden bir tanesi de turist sayısının enflasyonu ve yurtiçi hasılayı en çok açıklayan değişken olmasıdır.

Türkiye’de turist sayısının artışı gerek doğrudan gerek dolaylı etkileri ile önemli bir faktördür. Turist sayısının artırılmasında ticari ilişkiler, yurtiçi hasılanın büyümesi ve enflasyon oranları önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye’nin uluslararası kamuoyunda bilinirliğini de dolaylı olarak artıran ticari ilişkilerin artırılması, refah seviyesinin yükselmesine ve turistik imkanların artmasına olanak veren yurtiçi hasılanın artırılması sonuç olarak Türkiye’ye gelen turist sayısını artıracaktır.

KAYNAKÇA

Agiomirgianakis, G., Bertatos, G., Tsounis, N. (2018). “Asymmetric Responses İn The Tourism Demand Function”, *The Journal Of Economic Asymmetries*, 18, E00103.

Aslan, A. (2008). “An Econometric Analysis on Economic Growth and Tourism in Turkey”, *MPRA Munich Personal Repec Archive*. p1-11.

Bahar, O. (2014). “Turizm Sektörüne Sağlanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (Dysy) Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986-8211; 2006) ”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21 (1), 27-40.

Bahar, O , Bozkurt, K . (2010). “Gelişmekte olan ülkelerde turizm-ekonomik büyüme ilişkisi: Dinamik panel veri analizi” . *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi* , 21 (2) , 255-265

Besana, A., Bagnasco, A.M. (2014). “Rethinking Tourism İn Macroeconomics”, *Procedia Economics And Finance*, 14, 58 – 67.

Bozgeyik, Y. Ve Yoloğlu, Y. (2015). “Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Gsyh Arasındaki İlişki: 2002-2014 Donemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (40), 627-640.

Cao, Z., Li, G., Song, H. (2017). “Modelling The İnterdependence Of Tourism Demand: The Global Vector Autoregressive Approach”, *Annals Of Tourism Research*, 67, 1–13.

Chaisumpunsakul, W., Pholphirul, P. (2018). “Does İnternational Trade Promote İnternational Tourism Demand? Evidence From Thailand's Trading Partners”, *Kasetsart Journal Of Social Sciences*, 39, 393-400.

Çoban, B., Firuzan, E., Oğuzhan, A. (2018). “Farklı Varyanslık Ve Yapısal Kırılmalar Altında Ekonomik Büyüme İle Turizm İlişkisinin İncelenmesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1), 319-337.

Çoban, O., Özcan, C. (2014). “Türkiye’de Turizm Gelirleri- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010) ”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (1), 243-261.

De Vita, G. (2014). “The Long-Run İmpact Of Exchange Rate Regimes On İnternational Tourism Flows”, *Tourism Management*, 45, 226-233.

Dickey, David A., Ve Fuller, W. A. (1979). “Distribution Of The Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root”, *Journal Of The American Statistical Association*, 74, 427 – 431.

- Dickey, David A., Ve Fuller, W. A. (1981). “Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root”, *Econometrica*, 49 (4), 1057-1072.
- Doğru, T., Bulut, Ü. (2018). “Is Tourism An Engine For Economic Recovery? Theory And Empirical Evidence”, *Tourism Management*, 67, 425-434.
- Dwyer, L. (2015). “Computable General Equilibrium Modelling: An Important Tool For Tourism Policy Analysis”, *Tourism And Hospitality Management*, Vol. 21, No. 2, Pp. 111-126.
- Enders, W. (1995). “Applied Econometric Time Series”, United States Of America: John Wiley&Sons, Inc.
- Erdil Şahin, B. (2018). “Türkiye’de Turizm Gelirleri Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1980-2016)”, *Yönetim Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 16 (3), 239-253.
- Erdoğan, S., Yıldırım, D. (2011). “Türkiye’de Döviz Kuru Kanalinın İşleyişi: Var Modeli İle Bir Analiz”, *Siyasal / Journal Of Political Sciences*, 0 (39), 94-108.
- Gatti, P. (2013). “Tourism, Welfare And Income Distribution: The Case Of Croatia. *Tourism*”, 61(1), 53-71.
- Granger, C.W.J., Newbold, P. (1974), “Spurious Regressions İn Econometrics”, *Journal Of Econometrics*, 2 (2), 1974, 111- 120
- Gujarati, D. N. (1999) *Basic Econometrics*, Mc Graw Hill, Literatur Yayıncılık, 3rd Edition, İstanbul.
- Habibi, F., Rahmati, M., Karimi A. (2018). “Contribution Of Tourism To Economic Growth İn Iran's Provinces: GDM Approach”, *Future Business Journal*, 4, 261–271.
- Harris, R. Ve R. Sollis (2003), “Applied Time Series Modelling And Forecasting”
- İlgaz Yıldırım, B., Yıldırım, F., Gülmez, M. (2017). “Türkiye’de Enflasyon Ve Turizm Gelirleri İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir Analiz”, *Uluslararası İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 3 (1), 69-81.
- Jalil, A., Mahmood, T., Idrees, M. (2013). “Tourism–Growth Nexus İn Pakistan: Evidence From ARDL Bounds Tests”, *Economic Modelling*, 35, 185–191.
- Khandaker, S., Zia Islam, S. (2017). “International Tourism Demand And Macroeconomic Factors”, *International Journal Of Economics And Financial Issues*, 7 (5), 389-393.
- Kızılgöl, Ö. Erbaykal, E. (2008). “Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 351-360.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E., Karaçor, Z. (2016). “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ardl Sınır Testi Yaklaşımı”, *Yönetim Ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 203-215.

- Lovelock, B, Lovelock, K. (2018). “We Had A Ball ...As Long As You Kept Taking Your Painkillers” Just How Much Tourism Is There In Medical Tourism? Experiences Of The Patient Tourist”, *Tourism Management*, 69, 145–154.
- Martins, F. L., Gan, Y., Ferreira-Lopes, A. (2017). “An Empirical Analysis Of The Influence Of Macroeconomic Determinants On World Tourism Demand”, *Tourism Management*, 61, 248-260.
- Mucuk, M., Alptekin, V. (2008) “Türkiye’de Vergi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: VAR Analizi (1975-2006)”, *Maliye Dergisi*, 155, 159-174.
- Mutambo, P. (2018). “Empirical Analysis Of Factors Affecting International Competitiveness Of Zambia’s Tourism Industry”, *International Journal Of Psychological And Brain Sciences*, 3(1), 7-17.
- Oh, J., Zhong, W. (2016). “How To Attract More Tourists To Korea? Possible Collaborations With China”, *Asia Pacific Management Review*, 21, 239-243.
- Özcan, C. (2015). “Türkiye’de Turizm Gelirinin Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 203-220.
- Pata, U. (2020). “Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık ve Sermaye Stokunun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , Cilt:29 Sayı:4 , 151-167
- Pekmezci, A., Bozkurt, K. (2016). “Döviz Kuru Ve Ekonomik Büyüme: Türk Turizm Sektörü İçin Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 97-110.
- Perez-Rodríguez, J.V., Ledesma-Rodríguez, F., Santana-Gallego, M. (2015). “Testing Dependence Between GDP And Tourism’s Growth Rates”, *Tourism Management*, 48, 268-282.
- Pham, T.D., Nghiem, S., Dwyer, L. (2017). “The Determinants Of Chinese Visitors To Australia: A Dynamic Demand Analysis”, *Tourism Management*, 63, 268-276.
- Samitas, A., Asteriou, D., Polyzos, S., Kenourgios, D. (2018). “Terrorist Incidents And Tourism Demand: Evidence From Greece”, *Tourism Management Perspectives*, 25, 23–28.
- Santos, A., Cincera, M. (2018). “Tourism Demand, Low Cost Carriers And European Institutions: The Case Of Brussels”, *Journal Of Transport Geography*, 73, 163–171.
- Shan, J., Wilson, K. (2001) “Causality Between Trade And Tourism: Empirical Evidence From China”, *Applied Economics Letters*, 8 (4), 279-283.
- Sheng, L., Tsui, Y. (2009). “A General Equilibrium Approach To Tourism And Welfare: The Case Of Macao”, *Habitat International*, 33, 419–424.
- Sims, C. (1980), "Macroeconomics And Reality", *Econometrica*, 48, 1-49.
- Sokhanvar, H. (2019). “Does Foreign Direct Investment Accelerate Tourism And Economic Growth Within Europe? ”, *Tourism Management Perspectives*, 29, 86–96.

Suess, C., Baloğlu, Ş., Busser, A.J. (2018). “Perceived Impacts Of Medical Tourism Development On Community Wellbeing”, *Tourism Management*, 69, 232–245.

Şahin, D. (2017). “Akdeniz Ülkelerinde Turizm Ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (14), 115-124.

Şahin, D. (2018). “APEC Ülkelerinde Turizm, Ekonomik Büyüme Ve Çevresel Kalite İlişkisi: Panel Veri Analizi”, *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5 (2), 32-44.

Şen, A., Şit, M. (2015). “Reel Döviz Kurunun Türkiye’nin Turizm Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi”, *Journal Of Yasar University*, 10 (40), 6752-6762.

Tandoğan, D., Genç, M . (2016). “Türkiye’de Turizm Ve Ticari Açıklık Arasındaki İlişki: Toda ve Yamamoto Nedensellik Yaklaşımı”, *Aibü - İibf Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (1), 59-70.

Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK). “Turizm İstatistikleri, IV.Çeyrek: Ekim-Aralık Ve Yıllık, 2017”, <http://Www.Tuik.Gov.Tr/Hbprint.Do?İd=27612>.

Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TURSAB). “Turizm İstatistikleri”, <https://Www.Tursab.Org.Tr/Tr/Turizm-Verileri/İstatistikler>.

World Tourism Organization (UNWTO) (2018). “Annual Report 2017”, <https://Www.E-Unwto.Org/Doi/Pdf/10.18111/9789284419807>.

Yap, G., Allen, D. (2011). “Investigating Other Leading Indicators Influencing Australian Domestic Tourism Demand”, *Mathematics And Computers İn Simulation*, 81, 1365–1374.

Yenisu, E. (2018). “Türkiye’de Turizm Gelirleri Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Var Analizi”, *Ünye İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 16-37.